

Fonákságok a klinikai és kísérletes orvostudomány szaknyelvében

MITSÁNYI ATTILA

Noha mindmáig nem kevés próbálkozás történt az orvosi műszavak helyesírásának egységesítése érdekében (például a Fábián és Magasi szerkesztette *Orvosi helyesírási szótár*, Akadémiai Kiadó / Országos Orvostudományi Intézet és Könyvtár, Budapest 1992; továbbiakban OHSZ), az elért eredmények mégis meglehetősen viszonylagosak. Ennek hátterében részben az elméleti és a klinikai orvostudomány egymástól gyakran eltérő nyelvi és helyesírási gyakorlata áll.

Amíg a klinikumban a latin/görög műszavak klasszikus (nemritkán inkább klasszicizáló) írásmódja az elvárás, addig az élettan és a többi elméleti tárgy művelői általában a magyaros (fonetikus) írásmódot részesítik előnyben. Az utóbbi nem utolsósorban azzal magyarázható, hogy ezek a tárgyak szerves kapcsolatban állnak az eleve csak a magyaros írásmódot alkalmazó társtudományokkal, vagyis a biológiával, kémiával, fizikával stb.

Az élettan és a többi elméleti tárgy művelői, szemben a gyakorló orvosokkal, általában a magyaros (fonetikus) írásmódot részesítik előnyben, leginkább talán azért, mert szerves kapcsolatban állnak az eleve csak a magyaros írásmódot alkalmazó társtudományokkal: a biológiával, kémiával, fizikával stb.

Természetesen az MTA illetékes bizottságainak állásfoglalása (ld. OHSZ) is megengedi a latin/görög eredetű szavak kiejtés szerinti írásmódját, amennyiben azok köznyelvvé váltak. Nehéz azonban megvonni a határt a köznyelvnek és a szaknyelvnek minősíthető szavak között. Napjainkban ez azért is különösen kérdéses, mert – főleg a tömegtájékoztatásnak köszönhetően – egyre több és több egykori szakszó vált és válik nap mint nap köznyelvvé. Arra is nehéz magyarázatot adni, hogy a jelenleg mérvadó OHSZ miért tesz olykor különbséget az alapszó és annak valamely közismert előtaggal bővített formájának helyesírása között (a *natalis/natális* szó mindkét írásmódban használható, a *postnatalis* viszont kizárólag latin formában¹).

Abban azonban mindenki egyetért, hogy amit mindenképpen el kell kerülni, az a kevert (hibrid) írásmód. Ennek leggyakoribb formája talán az, amikor a latin/görög szótórhöz magyarosan írt képző járul (*commissurális* [*commisuralis* helyett]; olykor a szótó utolsó betűje is torzul [*thorakális* a *thoracalis* helyett]), de nagy a hibridképzés esélye a különböző elemekből álló összetett szavakban is (*lymphangiológia* a *lymphangiologia* helyett). Sokszor a klasszikus szavak magyaros toldalékolása eredményez, különösen az ékezetes toldalékok esetében, hibrid írásmódot (*epidermómában* az *epidermomában* helyett). A nyomtatásban megjelentetett anyagokban ezt a kiadói bírálók és szerkesztők több-kevesebb sikerrel ki szokták gyomlálni. Az ilyen szempontból szerkesztetlen kéziratokban, értekezésekben, jegyzetekben stb. azonban – ritka kivétellel – szinte mindig nagyszámban találhatók öszvér műszavak. Az írott anyagok szerzőinek egyik leggyakoribb hibája éppen az írásmódbeli következetlenség szokott lenni.

A szerzők egyik jellemző hibája az írásmódbeli következetlenség, a szavak így is, úgy is, gyakorta kevert formájú írása.

Itt említendő meg, hogy az elméleti tárgyakban szokásos kiejtés szerinti írásmód sem mindig ad módot teljes következetesre. Ugyanis a latin/görög szavak előírászerű magyaros átírása (fonetikus transliterációja) hiányos: egyebek között sokszor nem tesz különbséget a *t* és a *th* (*theta*, θ), valamint az *y* (*psilon*, υ) és az *i* (*iota*, ι) között, és ez bizony olykor zavart okoz.

PÉLDA

A mérvadó szótár (OHSZ) latin/magyaros választhatóságnak veszi a *hydro-/hidro-* szóösszetevőket, holott nem azok. Az ipszilonos alapszó (*τὸ ὕδωρ*) ugyanis vizet jelent, az *i* betűs (*ὀ ἰδρωτός*) viszont verejtéket. Következésképpen a kiejtés szerinti írásmódban nem lehet megkülönböztetni a vízre utaló összetételt (*hidrokefália* [vízfűzés, agykamratágulat], *hidrodipszia* [vízszomj]) a verejtékre utalótól (*diszhidrózis* [a verejtékmirigyek működési zavara], *hidromeiózis* [a bőrfelszín verejtékkel fedetté válását követő verejtékkelválasztás csökkenés]); az előbbi szó egyébként arra is példa, hogy a fonetikus írásmód nem képes a latin *dis-* és a görög *dys-* előtagok megkülönböztetésére sem).

¹ Továbbiakban az aláhúzás a latin, illetve az ógörög szavak latin írásmódját jelöli.

Az orvosi írásbeliségre tehát van eligazítás, még ha nem is tökéletes. Az élőbeszédre azonban nincs. Ezen a téren talán sokkal nagyobb is a zavar, különösen akkor, ha nemcsak a klasszikus, hanem az angol eredetű műszavak honosulását is figyelembe vesszük. Arra pedig végképp nincs útmutatás, hogyan ragozzuk magyar szakszövegben az idegen eredetű igéket. A nehézségek oka egyrészt a szakma művelőinek hiányossá vált klasszika-filológiai ismereteiben kereshető, másrészt abban, hogy az utóbbi fél évszázad folyamán világszerte uralkodóvá vált angol nyelv ma már az orvosi nyelvben is meghatározó jelentőségű. A két tényező együttes előfordulása is gyakori.

HIÁNYOS LATIN-GÖRÖG NYELVI ALAPISMERETEK

A klasszikus nyelvek középiskolai és nem nyelvszakos egyetemi oktatásának elcsökevényesedése nem magyar, hanem világjelenség. Egyes következményeiről lentebb lesz még szó. A magyar helyzet azonban annyiban sajtóságos, hogy hazánkban – ismert történelmi okokból – a latin nyelvnek gazdagabb és tartósabb hagyományai vannak, mint sok más országban: műveltségünk századokon át „deákos” műveltség volt. Manapság viszont nemcsak a fiatalok, hanem a középkorúak számára is nehézséget okozhat akár szép-irodalmunk egyes műveinek (például Petőfi Deák-pályám című versének [„Diligenter frequentáltam / Iskoláim egykoron...”] vagy Jókai Eppur si muove – És mégis mozog a föld című regényének) megértése magyarul jegyzetek nélkül (ezért aztán nem is szokás azokat elolvasni).

Az évszázados „deákos” műveltségünk visszaesése írásmódhibáink gyakori előidézője.

A klasszikus nyelvek kellő ismeretének hiányából adódó hibák egyik területe a hangzásban közel álló szavak összetévesztése.

PÉLDA

Jellemző példa az egymástól merőben eltérő jelentésű *-trop* és *-troph* (τροπος = irány vs. τροφός = tápláló) szóösszetevők gyakran helytelen használata. Mind nyomtatásban megjelent (lektorált!) anyagokban, mind tantermi (!) előadásokban nem ritkán olvasható/hallható például a *glandulotroph* jelző, holott az helyesen *glandulotrop* (mirigyre ható és nem mirigyet tápláló/ellátó) lenne, minthogy valamely belsőelválasztású mirigyre irányuló hatásról (annak szabályozásáról) van szó.

Más, olykor súlyos hibákat a főnévragozás hiányos ismerete okoz. Leggyakoribb a latin második (*o* tövűek) és a negyedik (*u* tövűek) deklináció összekeverése. Találó példa erre a *nucleus tractus solitarii*, azaz a *tractus solitarius* magjának a helyesírása. Az utóbbi birtokos esete ugyanis – lévén a *tractus* *u* tövű – *tractus solitarii*. Sajnos ebben a helyes formában ma már alig olvashatjuk. Még a legrangosabb nemzetközi folyóiratokban is legtöbbször *nucleus tractus solitarius* [sic!], vagyis birtokos eset helyett alanyeset, található. Az sem elképzelhetetlen, hogy a bíráló (szerkesztő) a szerző által helyesen írt megnevezést „javítja” (rontja) át talán a téves megfontolással, hogy az utolsó szót a *tractusszal* „egyeztetni” kell. Még szörnyűbb, hogy az utóbbi időben terjedni látszik a *nucleus tracti* [sic!] *solitarii* forma, és ez a *tractus* főnévragozási hovatartozására vonatkozó ismeretek teljes hiányáról tanúskodik.

Ebben lehet, hogy az igen rangos Harvard Egyetem egyik jó nevű professzora is ludas, aki – úgy látszik – szűkebb szakmájában sokkal jártasabb, mint a latin főnevek ragozásában. Ez azonban egyáltalán nem akadályozza őt abban, hogy fölényes módon és ismétlődően kioktassa az orvostársadalmat a szerinte egyedül üdvözítő helyesírásról, méghozzá kiemelkedő lapokban és kötetekben. Íme az egyik, rövidebb változat: „The abbreviation NTS, which is commonly used, stands for the Latin term, *nucleus tracti solitarii*. Other corruptions of the Latin term are frequently seen, such as *nucleus tractus solitarius* or *nucleus tractus solitarii*...” [Az általánosan használt NTS rövidítés a latin *nucleus tracti solitarii* kifejezést helyettesíti. Gyakran láthatók a latin terminus olyan elrontott alakjai, mint a *nucleus tractus solitarius* vagy *nucleus tractus solitarii*...] (Ann. Rev. Neurosci. 25: 433-469, 2002). Megjegyzendő, hogy a „corruptions” szó, amellyel professzorunk a helyesen ragozott változatot is illeti, meglehetősen becsmérlő jelentésű.

Torz vagy félreértelmezhető újképzésekkel is találkozhatunk. Ilyen például az *interoceptio/interocepció* helyett újabban (főleg a német szakirodalomban) megjelent *enteroceptio/enterocepção* szóösszetétel. Ezzel nem igazán az a gond, hogy görög-latin hibrid, hanem inkább az, hogy félrevezető. Az *entero-* előtagot ugyanis az olvasó leginkább a *bél* szóval társítja (τό έντερον = bél). Igaz, az *έντερον* főnév többes száma jelenthet zsigereket is, de értelmezését a szokványos szóhasználat mégis a *bél* jelentésre szűkíti (*enterális idegrendszer, enteritis, enteroanastomosis*).

ANGOL NYELVHASZNÁLAT OKOZTA HATÁSOK

Kétségtelen tény, hogy ma már az egyetemes természettudományban az angol nyelv *lingua franca*, azaz nemzetközi közös nyelv, és ez elkerülhetetlenül befolyásolja a nemzeti szaknyelvek alakulását. A kérdés az, hogyan és milyen mértékben. Jövevényszavak a magyarban mindig is voltak és lesznek. Ebben a kérdésben bármiféle nyelvtisztaság (purizmus) értelmetlen lenne. Ha valamire az anyanyelv, a nyelvi hagyomány vagy valamilyen találó (kézenfekvő) fordítási lelemény nem kínál megfelelő kifejezést, akkor menthetetlenül az idegen szó vagy annak valamilyen változata honosodik meg. Nem közömbös azonban, hogy milyen formában.

Ha valamely idegen szóra az anyanyelv, a nyelvi hagyomány vagy valamilyen találó (kézenfekvő) fordítási lelemény nem kínál megfelelő kifejezést, akkor menthetetlenül az idegen szó vagy annak változata honosodik meg. Ám, ha van találó magyar vagy magyarított szókinálat, azzal élni kell.

A felesleges angol szavakból magyaros ragokkal képzett igék használata nyelvi tunyaság vagy a mondanivaló hiányának tudálékos leplezése bennfentesség látszatának keltésével.

Ha viszont van megfelelő magyar vagy találóan magyarított szókinálat, akkor azzal élni kell, és ez az elvárás egyáltalán nem purizmus. Ugyanakkor főleg a beszélt szaknyelvben nagyon gyakran halljuk egyszerű magyar szavak és kifejezések helyett azok angol megfelelőjét (*felvétel* helyett *uptake*, *bemenet* helyett *input*). Az pedig kifejezetten visszatetsző, ha valaki ezekből magyarosan ragozott igét képez (*felszabadít* helyett *rilíz* vagy – *horribile dictu* – *utánoz* helyett *mimikál*, tud-

niillik az angol *to mimic* igéből képezve, amely egyébként a görög *μιμῆσις* = utánzás szóból ered, vagyis magyarba átvett megfelelője a *mímel*, ha az *úgy tesz* valamilyen okból nem tetszik). Nyilvánvaló, hogy az ilyesmi az esetek egy részében a laboratóriumokban használatos tolvajnyelvből (szlengből) származik. Ugyanaz hallgatóság előtt viszont inkább nyelvi tunyaság vagy sokszor a mondanivaló hiányának tudálékos leplezése bennfentesség látszatának keltésével. Akárhogy is, célszerű lenne gondos beszédcsiszolással a fölöslegesen használt angol szavakat inkább elkerülni. Kellő figyelem esetén ez nem látszik reménytelennek.

Ugyancsak nem más, mint pongyolaság a kettőshangzót (diftongust) tartalmazó latin/görög szavak angolos (amerikai) írásmódja vagy még inkább ejtése. Az angol, főleg az amerikai, ugyanis sokszor elhagyja a diftongusok egyik betűjét, például az *oestrus/ösztrusz* (*οἶστρος* = bögöly, heves vágy) szót az amerikai *estrus*-nak írja, és természetesen nem *ö*-nek ejti. Hasonló a helyzet az *ae*-vel (*haemo-/hemo-*, *faeces/feces*). Sajnos a hazai latinos szaknyelvi írásbeliségben egyre gyakrabban találkozunk amerikai írásmóddal (*hemophilia*). Szerencse, hogy (még eddig) nem honosodott meg nálunk az *esophagus* vagy az *edema*. (Ugyanakkor a sajtóban egyre gyakrabban olvashatók *öko-* helyett *eko*-val kapcsolt szavak [*ökonómia* helyett *ekonómia*], sőt olykor a rádióban és televízióban is elhangzanak [*eko*]-nak ejtett szóösszetételek.) Ugyanakkor feltehetően középkori torzulásnak köszönhető az orvosi szóhasználatban immár kötörülhetetlenül diftongussal írt *foetus* (l. OHSZ) szó, amely ugyanis az eredetileg *e* betűvel írt latin *fetus* = magzat szóból származik. A latinos *thyreoid-* előtaggal kezdődő szavakból az angolban hiányzik az *e* betű (*e* hang), sajnos az utóbbi írásmód és kiejtés is terjedőben van nálunk (pl. *hyperthyroidosis*).

A vitatható nyelvhelyesség körébe tartoznak azok a latin–görög eredetű szavak is, amelyeket nálunk sokan akkor is angolos formában használnak, ha azoknak nyelvünkben megvannak a hagyományos megfelelőik. Ezeknek jelentős csoportját képezik a melléknévek. Az angol ugyanis rendszerint elhagyja a latin melléknévképzők utolsó szótagját.

PÉLDÁK Az *-is*-re végződő harmadik deklinációs melléknévekből az *-is*-t (*oralis/oral*, *analís/anal*, *normalis/normal*). A magyar nyelv viszont hagyományosan a teljes latin alakot használja, a rövid formát csak szóösszetételben (*orálpátiológia*, *normálérték*). Az utóbbi évtizedekben viszont nemcsak az orvosi nyelvben, hanem a köznyelvben is – indokolatlanul – egyre szélesebb körűvé vált a rövidebb angolos forma (pl. szinte kiveszett a *normális* szó, helyette a *normál* vált uralkodóvá).

Az angol a latin *-icus* melléknévképzőt viszont nemcsak rövidíti (*-icus/-ic*), hanem gyakran akkor is használja, amikor a melléknévnek nincs is latin eredetije. Ez leginkább görög főnevekből képzett melléknéveknél fordul elő:

PÉLDÁK Így *szisztoléból* (*συστολή*), *diasztoléból* (*διαστολή*) képzett *systolic* és *diastolic* szavakban, holott a latinban *systolicus* és *diastolicus* szó nincs. Ilyen egyébként a *psyche* (*ψυχή*)/*psychic* is, mert a latinban *psychicus* szó sincs. Ezekben az esetekben a magyar hagyományosan az *-s* képzőket használja (*szisztolés*, *diasztolés*, *pszichés*). Ugyanakkor előadásokban eléggé gyakran hangzik el a *diasztolikus*, *szisztolikus* vagy *pszichikus* jelző, főleg olyan kollegák szájából, akik hosszabb időt töltöttek angol nyelvterületen (noha élettant itthon tanultak).

A legnagyobb gond azonban a latin igék ragozásával van. A szakmában meghatározóvá vált angol ugyanis a latin igék szupinumtövet ragozza, a magyar viszont – valószínűleg a múltban uralkodó német hatás miatt – az imperfektumtövet. Márpedig a latin igék jelentős része tő- vagy hangzóváltó. Ezért aztán sokszor lényegesen különbözik a magyarban hagyományos alak a mostanság divatos angolos alaktól.

PÉLDÁK | A hagyományos magyar szóhasználatban egy mirigy valamit *szeccernál* (vö. *secernere*²), az előadóteremben viszont olykor *szekretál* (vö. *secretum*) hangzik el. Hasonlóan gyakori – egyebek közt – az *injektál* (vö. *iniectum*) a hagyományos *injiciál* (vö. *iniicere*) helyett.

Szinte reménytelen azonban a hagyományainknak megfelelő igeragozást érvényesíteni az olyan új tárgyak esetében, mint a molekuláris biológia, a modern genetika stb. Ezeknek ugyanis a szókészletük is új, következésképpen nincs hazai nyelvi hagyományuk. Az új szakterületek művelői a szupinumtövet ragozó angol által közvetített latin igék átvételekor nyilvánvalóan nem vették észre, hogy ugyanazoknak az igéknek megvannak a magyarban az imperfektumtövet ragozó köznyelvi megfelelői.

PÉLDÁK | Egy sejt valamilyen fehérjét *expresszál* (vö. *expressum*), ugyanakkor a köznyelvben megtalálható ugyanaz az ige csak éppen más praefixumokkal, például: *deprimál*, *komprimál* (vö. *deprimere*, *comprimere*) stb. (Nyomott kedélyállapotára nyilván senki sem mondaná azt, hogy *depresszált* vagyok.) A *transzjektál* és *processzál* (vö. *transfectum*, *processum*) és több más ige esetében is van olyan köznyelvi szó, amely ugyanabból az alapigéből származik, például: a *dezinficiál* és az *antecedál* (vö. *desinficere*, *antecedere*).

Valószínűnek látszik azonban, hogy a hagyomány nélküli tárgyak hazai szókincsébe ezek az angolos alakok mintegy a tárgy saját szakszavaiként kerültek be, és ezért meg sem kísérelték a hazai hagyományoknak megfelelő honosításukat. Ezt támasztja alá, hogy a hagyománnyal bíró szakterületek nyelvében ma sincsenek szupinumtövet ragozó igealakok (például az erek összehúzására az angol a *to constrict* [vö. *constrictum*] igét használja, de szerencsére még nem fordult elő, hogy valaki magyar szövegben *konstriktált* mondott vagy írt volna). Érdemes megjegyezni, hogy a hazai gyakorlattal ellentétben a valaha nekünk is mintául szolgáló német szaknyelv az új tárgyak esetében is a hagyományos imperfektumtő-ragozást tartotta meg (*exprimiert*).

FELELŐSÉGÜNK AZ ORVOSI SZAKNYELV ÁPOLÁSÁÉRT

Bármilyen nyelvpolitikai szándékkal szemben rendszerint szokásos az az ellenvetés, hogy a nyelv folyamatosan változik, fejlődik, és a haladásnak ellenszegülés káros a nyelvnek. Kérdéses azonban, hogy vajon valóban fejlődést jelent-e minden változás. Nyilvánvalóan előrelépés mindaz, ami új fogalmak, jelenségek és folyamatok egyértelmű azonosítását szolgálja. Az is gazdagítja a nyelvet, ha jövevényszó színesíti, árnyalja mondanivalónkat, viszont aligha jelent hasznot, ha a meglévő szókészletünkhöz semmi újat nem ad. Sőt kifejezetten káros, ha ráadásul még pongyola is, mint például a konferenciákon olykor elhangzó *mimikál* szó (l. fent). Jelentős tehát az oktatók és a nagy tapasztalatú idősebb nemzedék felelőssége abban, hogyan alakul a jövőben az orvosi szaknyelv. Igencsak valószínű, hogy az új tárgyak nyelvileg kifogásolható kifejezései rögzülni fognak, sőt alighanem már rögzültek is, mint a tudományágazat saját nevezéktanának részei, függetlenül a szavak eredetétől, bármilyen etimológiai vonatkozástól. Mindazokban az esetekben viszont, amelyekben a hagyományos szókincs és szóhasználat minden igényt maradéktalanul kielégít, tegyük meg mindent annak megőrzésére és továbbadására.

Az a nyelvi változás, az az új idegen szó vagy szóhasználat, amelyik a meglévő szaknyelvhez semmi újat nem ad, csak torzítja a nyelvet.

TÉTEL A LATIN/GÖRÖG SZAVAK ÍRÁSÁNAK BUKTATÓI

Az öszvér vagy kevert (hibrid) írásmód, a magyarítás lehetőségének hiányosságai, szóhangzási tévesztések, a deklináció elemei, az angol főnevekből származó magyarosan ragozott igék, latin/görög szavak igeragozási hibái, egyéb hibaforrások: a kettőshangzók (diftongusok), az is és az icus végű melléknevek.

2 A továbbiakban a teljes *a verbo* helyett mindig csak az igék vonatkozó szótári törzsalakját adjuk meg.